

NAKIT U PUČKOJ KULTURI I TRADICIJI

SANJA IVANČIĆ
Etnografski muzej Split
Iza lože 1
21000 Split-HR

UDK 391(497.5)
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper
Primljeno: 15.03.1999.

NAKIT I NARODNI NAKIT

Suvremeno čitanje i isticanje likovnih osobina nakita različitih oblika, materijala i tehnika izrade određuju prvenstveno stilske osobine i kvalitetu umjetničkog izraza pojedinih predmeta. Takav pristup nakitu kao predmetima primijenjene umjetnosti često skriva imanentna, danas gotovo zaboravljena, značenja nakita. Još je značajnije što fascinacija zlatom kao materijalom, a potom pojedinim visokim umjetničkim i estetskim dosezima svjetske i nacionalnih baština, zasjenjuje ništa manje privlačan i zanimljiv pučki nakit i druge načine ukrašavanja. Pojmovi nakit i narodni nakit izrazi su kojima se, zapravo, istovrsni predmeti razvrstavaju u razred "visoke kulture" ili u tzv. "paralelnu povijest kulture". No, iako pučka materijalna baština, pa i nakit, ponekad oponaša, održava i prenosi naraštajima stilske oblike "visoke kulture" ona nije puki preslik jedinstvenog izvornika. Pridružimo li estetskim i umjetničkim dimenzijama nakita i one drugih humanističkih znanosti, slika različitosti između pojmova nakita i narodnog nakita postaje nam jasnija.

NAKIT I KIĆENJE

Kićenjem i ukrašavanjem izdvaja se jedinka iz opće grupe i ističe se od ostalih. Potrebu izazivanja pozornosti pokazuju i životinje i ljudi, pa je to jedna od urođenih potreba. Zato je kićenje i urešavanje jedno od najstarijih ljudskih aktivnosti. Njome se čovjek štitio od zlih sila, i izazivao one dobre; iskazivao otklon ili priklanjanje određenoj etničkoj, vjerskoj, dobnoj ili društvenoj grupi, te određivao posebnost međusobnih uloga i likova: kralja, svećenika, nevjeste, ratnika ... Zato ono ne jenjava s tehničkim, tehnološkim i društvenim razvojem čovječanstva. Dodaju se, ili mijenjaju samo materijali i načini izrade, te slažu i isprepleću značenja.

No, kontinuitet nekih prvotnih načina kićenja, danas čuvaju samo poneke "primitivne" zajednice. Tetovaža, skarifikacija i bojenje tijela, brušenje ili izbijanje zubi, upotreba prirodnih materijala poput cvijeća, plodova ili kosti u suvremenim civilizacijskim društvima javlja se tek kao hir pojedinog trenda i/ili grupe.

Upotrebom plemenitijih materijala i iznalaženjem složenijih tehnika obrade sve se više afirmira samostalni predmetni ures - *nakit*. Nepodložan propadanju, prenosiv s koljena na koljeno, s mjesta na mjesto, nakit postaje značajan materijalni prilog prepoznavanja i razvoja pojedinih kulturnih entiteta. Upravo su vrsta i tip pojedinih predmeta sigurni oslonac određivanja etničke

pripadnosti arheoloških nalaza. Njime pratimo slijed migracija agrafičnih naroda i kultura kroz vrijeme i prostore.

Procesom razvoja nakita od brončanog doba do današnjih dana pojedine su vrste predmeta usko vezanih za način odijevanja izumirale u korist "prilagodljivijih", potpuno samostalnih vrsta nakita: prstenja, ogrlica, privjesaka, naušnica ... Fizičkim osamostaljenjem nakit sve više postaje kategorija zasebnih stilskih, estetskih, umjetničkih, pa i materijalnih vrijednosti. Kvaliteta rada pojedinih centara, odnosno radionica i njihovih majstora promovirala je određene tipove, njihov oblik i ornamentiku u trajne likovne vrijednosti koje će očuvati i naraštajima prenositi upravo pučka materijalna baština kao svoj izvorni "starinski" nakit.

HRVATSKI NARODNI NAKIT

Tako sintagma *narodni nakit* i u hrvatskoj nacionalnom prostoru i kulturi ne određuje neku posebno autarkičnu ruktovorinu poput drvorezbarstva, tkanih ili vezanih tekstilija, ukrašavanja tikvica ili keramičkih posuda. Veliki dio nakita gotovi je, ili polugotovi, proizvod kupljen u gradskim centrima gdje su domaći majstori i radionice nudile, prema ukusu sredine, tradicionalne vrste predmeta, ali i plasirale svome tržištu nove njihove oblike pristigle, često posredstvom trgovačkih veza, iz svjetskih centara izrade. Snaga i dosezi njihove estetike prenošeni su, pozitivnom recepcijom, u lokalnu stilizaciju kićenja i s vremenom postajale tradicijska baština.

Nakit je stvaran i oblikovan i u samim seoskim sredinama različitim jednostavnijim tehnikama nizanja, prišivanja novca ili perlica, pletenjem ili lijevanjem kovine, pa su se kombinacijama s kupovnim gotovim predmetima dobivale autohtone cjeline.

Međutim, narodni nakit, bio gradskog ili seoskog porijekla, bio sličan ili različit građanskom nakitu, nikada nije potpuno samostalna kvaliteta kakvim ga doživljava građanski društveni sloj. Svoju punu estetsku vrijednost, smisao i značenje narodni nakit stiže tek s drugom opremom i ruhom, pa je određivanje stilskih i formalnih osobina pojedinačnih predmeta nedostatan oslonac njegova prosuđivanja.

Narodni nakit se izdvaja i time što za kićenja njime postoje neprikosnovena pravila usuglašena gotovo na čitavom hrvatskom prostoru i, imanentno, održana u kulturi življenja sve do današnjih dana. Prvo pravilo je da se više kite žene nego muškarci, pa je već stoga ženski nakit bogatiji i raznovrsniji od muškoga. Pridodamo li ovomu to što se, kako obiljem tako i pojedinim vrstama nakita određuje, i ističe dob, odnosno status ženin u obitelji i društvu dobivamo sve složenije kompozicije. Posebno zasićenost količinama i simbolikom raste u razdoblju od promocije djevojčica u status djevojke pripravne za udaju. Vrhunac je na dan, i pri obredu vjenčanja. Već istoga dana, prelaskom preko novoga kućnoga praga i skidanjem obilježja mladenke, nakit se postupno reducira do treće životne dobi kada gotovo potpuno nestaje. Nakit se ne nosi svakodnevno, nego samo prigodom izuzetnih, osobnih ili društvenih svečanosti te blagdanima.

Vrlo je važno i to što je nakit vrlo rijetka, običajnim pravom neosporna, javna imovina žene. Diskreciono je pravo žene raspolaganja nakitom. Uvriježeno je da ga majka, prema vlastitom nahodaњу, dijeli prvo

svojim kćerima, pa potom nevjestama, nećakama i drugim ženskim osobama. Upravo zato što se nasljeđuje po ženskoj liniji nakit u patrijarhalnoj pučkoj zajednici nije obiteljska vrijednosti i blago. On je zapravo *simbol* isticanja *obiteljskog pre-obilja* moćne i ugledne kuće. Iz istih razloga prodaja nakita je javni i sramotni čin propasti obitelji vlasnice nakita. Diranje u nakit opravdava se samo pri velikim obiteljskim tragedijama (bolesti ili smrti), ili pri velikim oskudicama i gladi, ali samo onda kada ukućani ne snose odgovornost takvoga položaja svoje obitelji.

POVIJESNA JEZGRA NAKITA

Povijesnim pregledom nakita uočavamo omiljenost i sklonost Hrvata ka nekim vrstama nakita i kićenja, očuvanim i nađenim kako u prvim hrvatskim nekropolama u zaleđu Jadranskog mora, tako i u narodnoj tradicijskoj baštini sve do kraja 19. i početka 20. stoljeća. Po mnogobrojnosti i raznolikosti tipova i izradbe prvo mjesto zauzimaju naušnice, odnosno nakit u ušnoj resici. Slijede prstenja, ogrlice od metalnih nizova, perli ili novca, privjesci, razna dugmad, igle i kopče. Također je značajan kontinuitet opstojnosti nakita od nizova metalnih pločica pričvršćenih na vrpce od kože ili tkanine, ili međusobno povezanih koncem ili žičanom kvačicom. Prema načinu nošenja mogle su tvoriti oglavlje kao vrste čeonih traka, dijadema, biti ukras na pojasu ili drugim dijelovima odjeće. Teško je razaznati što je od ovoga nakita baštinjeno iz pradomovine, što se popimalo na putu ka novoj domovini, i što se na novom nacionalnom prostoru protkalo zatečenim kulturama, ponajprije antičkom i bizantskom. No bez obzira odakle poticaj dolazio, pa i neki ekskluzivni, importirani predmeti namijenjeni višim slojevima društva, nastanak i razvoj tipova **starohrvatskog nakita** treba pripisati lokalnim majstorima. Hrvatski arheolozi pretpostavljaju postojanje više centara izrade nakita, a dokazali su i domaću radionicu u Kninu, jednom od prvih gradova ranofeudalne hrvatske države. Rano postojanje i opstojnost domaćih zlatarskih radionica snažno je uporište stvaranja, ujedno i održavanja, vlastitih normi i standarda oblikovanja nakitnih predmeta.

Čini se da je tako, posredstvom domaćih radionica, upravo *narodni* nakit očuvao osnovna načela kićenja i građu srednjovjekovnog hrvatskog nakita. Mnoge paralele su očite. Sačuvane su ne samo mnogobrojne vrste samostalnog nakita, materijali, tehnike izrade i način njegova nošenja, nego i onaj nakit pričvršćen na nošnju, ili onaj koji je svojom praktičnom funkcijom neposredno vezan uz nošnju.

Zapažamo da su mnogi predmeti druge nakitne grupe poput aplikacija na nošnji, dugmadi i nakit od niza kovinskih članaka, direktno nasljeđe srednjovjekovne tradicije. Potvrda tisućljetnog *pučkog* nakitnog inventara ove grupe predmeta je mnogobrojnost njihovih nalaza u arheološkom sloju, jer je teško vjerovati da je sav pripadao vlasteli, te dakako opstojnost i arhaičnost njegovih motiva na hrvatskom narodnom kostimu.

Samostalni narodni nakit češće je rađen od plemenitih kovina i dragog ili poludragog kamenja. On je mnogobrojniji i raznovrsniji od nakita neposredno vezanog za nošnju. Razlog tomu je to što je ova vrst nakita mobilnija, pa i podložnija direktnim i posrednim utjecajima. Tako će se, na već

bogatoj podlozi srednjovjekovnog nakita, različitim doradama kasnijih razdoblja, razvijati sve raznovrsniji njegovi oblici.

Prema dosegnutim stilskim preobrazbama pojedinih predmeta, ispuštanja starih, ili uvođenja novih vrsta, te osobito različitim naglascima na određenim materijalima, tehnikama i vrstama predmeta postupno su se isprofilirale regionalne i lokalne značajke narodnog nakita

REGIONALNE OSOBITOSTI, VRSTE I TIPOLOGIJA NARODNOG NAKITA

Hrvatski etnolozi kategorizaciju narodnog nakita vrše prema različitim presjecima njegovih osobina. Prvo razvrstavanje je prema načinu, odnosno mjestu njegova nošenja:

- nakit u kosi i oglavlju
- nakit u ušnoj resici
- vratni nakit
- prsni nakit
- nakit o pojasu
- nakit ruku
- nakit nogu

Drugo je, uobičajeno, razlučivanje prema stilskim razradama osnovnih vrsta i tipova nakita izraslim na podlozi tri, geomorfološki i kulturno-povijesno, izrazito različita hrvatska područja. Sukladno drugoj pučkoj materijalnoj baštini i nakit se, prema ovoj osnovi, dijeli na:

- nakit dinarskog područja
- nakit panonskog područja
- nakit jadranskog područja

Izabrani slijed namjerno ne prati zemljovidnu kartu Hrvatske jer se područje dinarskih planina prostire između sjevernih, panonskih ravnica i južnog, priobalnog pojasa Jadranskog mora s otocima. Nit koju smo pratili je povijesni razvoj nakitnih oblika prema kojem dinarski nakit ističe vrlo arhaične i elementarne stilske osobine, ne iste, ali vrlo slične srednjovjekovnom nakitu, dok je nakit jadranskog područja pretopljen u složenije i stilski raznovrsnije predmete kasnijih povijesnih razdoblja.

NAKIT DINARSKOG PODRUČJA

Dinarsko je područje nekoć bilo središte ranofeudalne hrvatske države i veliki je dio arheološkog nakita iznjedrio upravo iz njegova tla. Također je to bilo mjesto višestoljetnih sukoba velikih zapadnih i istočnih *carstava*. Pokušaji prevlasti nad ovim prostorom, posebno između Mletaka i turske carevine, uzrokovalo je s jedne strane, stalno izmicanje stanovništva pred opasnošću i drugo, asimilaciju pojedinih osobina ove dvije oprečne kulture u treću, domicilnu. Imovina ovih dinarskih gorštaka morala je biti van domašaja društveno-političkih previranja, lako pokretna i ovisna samo o svojoj užoj društvenoj zajednici. Zato je njihova materijalna baština velikim dijelom autarkični rad seoskog domaćinstva ili seoskog obrtnika, pa je i nakit seoskih sredina ovoga područja rađen jednostavnim tehnikama lijevanja, kovanja i proboja u srebru, mjedi, bakru i njihovim legurama. Dijelom su to samostalni predmeti, u pravilu ženskog nakita. No, ono čime se posebno ističe ovo

područje je obilato apliciranje kovinskih predmeta na samu nošnju. Značajan otklon u dinarskom području je i to što je nakit ruha zastupljen i u ženskoj i u muškoj nošnji.

Nakit nošnje

Zasićenost metalom svakako pridonosi obilata upotreba gotovog kovanog novca kao nakitnih predmeta. Još u arheološkom sloju zabilježena je istovrstan način kićenja probušenim rimskim novcem obješenim o koncu ili prišivenim na odjeću. Različitim kombinacijama slaganja od jednog ili više novčića tvorili su privjeske ili ogrlice. U Dalmatinskoj zagori, Bukovici i Ravnim kotarima nalazimo vrlo slične, manje ili više složene kompozicije ženskog nakita od novca. Može biti samostalni nakitni predmet koji se prigodno vješa o vrat i visi niz prsa (ogrlica), ili prišiven na tkaninu nošnje. Uobičajeno se zovu *đerđani*. U spomenutim ogrlicama novac je "tek" privjesak među nizom metalnih ili staklenih zrnaca od murano stakla. Ali kako je obično to krupni srebrnjak ili zlatnik umetnut u vrlo dekorativni filigranski okvir nameće se kao osnovna vrijednost ogrlice.

Manje vrijedan novac probijao se i prišivao, pojedinačno ili u nizu, na razne dijelove nošnje. Njime su ukrašavane kape i pojasevi, te posebne vrste traka u kosi zvan *upletenjak*. U ovoj kategoriji kićenja prišivenim kovanicama, najekskluzivnija vrsta nakita je predmet koji stoji na razmeđu samostalnoga i nakita prišivenog na nošnji. To je izuzetno dugi prsni prevjes sačinjen od gustog, višeslojnog friza prišivenih novčića na komadu platna. Kad ga prigodno stavi bogata djevojka – udavača, pokriva poput oklopa prednji dio tijela od vrata do koljena. Zove se *đerđan* i istovremeno je ogrlica, prsni nakit i nakit nošnje. Sam predmet drži se zapadnoeuropskom tradicijom, a naziv je usvojeni turcizam.

Mnoštvo je i metalnih predmeta posebno izrađenih i izričito prilagođenih određenim dijelovima nošnje, koji bez određenog dijela odjeće za kojega su namijenjeni nemaju nikakva smisla ni svrhe. *Litar nizavac* je pojas izrađen od lijevanih kositrenih članaka nanizanih gusto na uski i dugi trak kože. Obmotan više puta oko struka tvori širok i atraktivan, i za hrvatsku žensku nošnju potpuno atipičan, metalni pojas. Nosile su ga žene u zaleđu sjeverne Dalmacije. Drugi, vrlo sličan, također kositretni, ali muški pojas gotovo je sinonim dinarske muške nošnje, a i dinarskog muškog junačkog mentaliteta. Predmet se zove *pripašnjača*, a suprotno litaru, sačinjen je od širokih višeslojnih komada kože među koje se zatiče oružje. Čeona im je strana pokićena nizom kositrenih ili olovnih granula, *pulija* i kamenjem u boji. Potpuno isto kao pripašnjača, pulijama i kamenjem u boji, ukrašene su *potkoljenjače* - jedini nakit nogu hrvatske tradicijske baštine. To su uže ili šire remenje slično suvremenim pojasevima hlača, ali su njime, isključivo muškarci vrličkog kraja, nekoć pridržavali čarape.

Krunu u ovom setu metalnog, u pravilu muškog, nakita čine *toke* - ukrasi na muškim prslucima. Toke su jedan od najboljih tehnički i estetskih radova dinarskog nakita rađenih ipak stručnom rukom obrtnika zlatara. Čak i odvojen od prsluka kazuje nam svoje značenje. To je srednjovjekovni oklop koji je, uvođenjem vatrenog oružja, izgubio zaštitnu, a znatno nadogradio dekorativnu funkciju.

Metalni nakit na ruhu dinarskoga područja u pravilu su muški predmeti. Izuzetak od pravila je ženski pojas litar i mjedene lijevane pločice zvane *ilike* koje se, sporadično, apliciraju na nekim ženskim nošnjama. Ženskoj nošnji, ne manje slikovitoj od muške nošnje, pripadaju i aplikacije od *kauri školjaka i paunovo pero*, koje imaju naglašeno apotropejsko značenje. Uz obilje i široko rasprostranjeno kićenje ženskog ruha kovanim novcem, upotpunjeno raznovrsnim samostalnim metalnim nakitom postignuta je kvantitativna, kvalitativna i estetska ravnoteža između muškog i ženskog nakita od kovina dinarskog područja.

Samostani nakitni predmeti

Prema načinu izrade i materijalima od kojeg su rađeni predmeti, samostalni nakit dinarskog područja vrlo je srodan predmetima rađenim za nošnju. Srebro, mjed, bakar, i njihove legure dominantne su kovine kojima se rijetko pridružuje i zlatni nakit. On se obično javlja u manjim, urbanim mjestima kojima gravitira određeni broj sela, pa je to zapravo nakit bogatijeg sloja društva, odnosno veleposjednika zemlje, trgovaca i obrtnika, a ne seljana samih.

Seoski samostalni nakit je i dalje podređen i u funkciji nošnje, ali češće rađen u profesionalnim radionicama majstora zlatara i u finijim tehnikama izrade lijevanja i filigrana, a manje kovanja. Uz poznate radionice primorskih gradova Dubrovnika, Splita, Šibenika ili Zadra u koje je dinarsko stanovništvo zalazilo o većim blagdanima i sajmovima, postojale su i bliže radionice u gradićima u koje su zalazili tjedno, uobičajeno nedjeljom. Radionice u gradu Sinju bile su poznate po kvalitetnoj izradi srebrnog ili pozlaćenog nakita. Pojedine vrste predmeta poput ogrlica, naušnica i prstenja bile su namijenjene širokom spektru stanovništva, pa ih nalazimo i u gradskim i u seoskim obiteljima, a druge odmah prepoznajemo kao dio identiteta određene nošnje. Takvim vrstama predmeta pripadaju igle koje se zatiču i pridržavaju oglavlja seoskih žena, razna dugmad, metalni trakovi s privjescima, te muške i ženske kopče za odjeću. Njima pripadaju i *pafte*, kopče za ženski pojas, koje se ne mogu nositi bez svog drugog dijela, svilenog ili otkanog pojasa, međutim zbog fine izrade majstora-zlatara obrađujemo ih kao samostalne nakitne predmete. Izrađivale su se u Split, Trogiru i Šibeniku, a nosile uz nošnju stanovnika Omiša, Drniša, Šibenika i Paga.

Dinarskom samostalnom **nakitu oglavlja** pripada veliki broj igala zvanih *špiode*, koje kontinuirano bilježimo široko kroz dinarski prostor, a vremenski kroz dugo razdoblje od srednjega vijeka sve do kraja 19. stoljeća. Vrh im je veća ili manja zrnasta, srebrna ili pozlačena, glava izrađena u tehnici filigrana i granulacije, ili lijevana. Već o njihovoj veličini djevojke ih zatiču u oglavlja svojih kapa i marama u gušćem nizu, ili one glomaznije, ponekad duge i do četrdesetak centimetara, prema određenom rasporedu.

U nekim sredinama dinarskog područja umjesto pojedinačnih komada novca i špioda nevjesta na kapu nad čelom vješa *počelicu, vinac ili trak*. To je vrst čeonog traka od isprepletenih srebrnih žica *na* kojem vise novci ili su na njemu lijevani ukrasi stiliziranog cvijeća i pijetlića s raznobojnim kamenjem. Najčešće je na sredini traka i kvadratična ili trokutasta amajlija. Slične su im

pape koje se, u selima oko Imotskog, zatiču u pletenice te sinjski nevjestinski ukras *stivan*.

Najsloženiji i ujedno najspecifičniji nakit ovoga područja je **prsni nakit**. Njegove mnogobrojne vrste i tipološka sličnost s drugim vrstama nakita često zbunjuje i znalce pri određivanju njihove namjene i klasifikacije. Prsnom nakitu, vidjeli smo, pripadaju glomazni predmeti neodvojivi od nošnje poput muških toka i ženskih prevjesa đerdana. No prsni prevjes je i *perišan ili vinac* samostalni predmet sačinjen od nekoliko nizova tankih, okruglih ili duguljastih limenih perforiranih pločica. Obješeni na ruho visoko pod vratom, pripada istoj vrsti nakita kao i vrlički đerdan, koji pri pokretu tijela zveckea, međutim kao samostalan predmet lako bi ga pomiješali s ogrlicom ili čeonim trakom oglavlja.

Pretapanje i preklapanje oblika dinarskoga nakita sad u jednu, pa potom u drugu vrstu predmeta dominantna je osobina dinarskog nakita. Tomu znatno pridonosi predimenzioniranost njegove izrade, pa su broševi, istoga tipa kao oni u primorju, ali srebrni ili pozlačeni, zbog svoje veličine sličniji dinarskim robusnim ženskim **kopčama** za sapinjanje odjeće, *pločama*, nego istoj vrsti finih filigranskih predmeta na jadranskoj obali. *Ploče* su predmet koji uistinu plijeni pažnju na grudima dinarskih žena. Sastoji se od dvije manje i jedne veće centralne ploče, u sredini izlivenih od mjedi ili srebrnih legura. Često znaju biti pokićene granulacijom ili pozlačene. No ono što ih posebno čini slikovitim je simetrično ulaganje krupnih poludragulja na perforiranu, rozetnu osnovu ploča. Na zlatno-žutoj osnovi metala uobičajena kombinacija zelenog kamenja s magičnom bojom crvenog *karneola* ploče su predmeti u kojima se zrcali polikromna likovnost kasnog srednjeg vijeka. Iste vrste nakita su dvodijelne kopče, ali sitnije i minucioznije obrade. Zovu se *maite*, *pafta*, a u dubrovačkom kraju *ploče pod grlo*. Služile su za sapinjanje svećanih muških košulja pod vratom. *Maite slipice* su pak, također dvočlane kopče za košulje, ali u obliku osmolatičnog cvijeta.

Među sitnije predmete na prsima ubrajaju se raznovrsna **dugmad**, *puceta* koja su prema obliku i tehnici izrade ista ona zrnja kao i na ženskim iglama oglavlja, ali im završetak nije igla nego petlja kojom se pridržavaju za rupce na odjeći. Nose se samostalno ili u gustome nizu više njih zajedno npr. uz *toke*.

Ogrlice, naušnice i prstenje su izrazito prepoznatljiva vrsta samostalnog nakita za koju nije potrebno predznanje o nošnji da bi im se odredila namjena. Ove vrste predmeta nisu toliko rijetke u dinarskom području koliko su neoučljive u odnosu na dominaciju ekskluzivnog nakita namijenjenog ruhu. S druge strane, srodnost oblika ovog nakita s nakitom susjednog jadranskog područja redom izrađenog u zlatu, nasuprot dinarskog srebra i raznih slitina čine ga manje atraktivnim.

Neke vrste ogrlica smo već spomenuli kao dio kićenja novcem. Osnovu im čine metalna ili staklena zrnca često i od murano stakla koje upućuje na trgovačke veze s mletačkom Republikom. Privjesci na ovim ogrlicama čine kovanice s metalnim okvirom često filigranske obrade. Umjesto kovanog novca u okvire se umeću i reprodukcije slika sakralnih motiva, bilo sveca zaštitnika ili omiljene reprodukcija renesansnih autora. Privjesci sa svetačkim slikama koji se uobičajeno zovu *medalja* mogu biti zaštićeni i staklom te su vrste jednostavnih medaljona. Na istom tragu, ali nešto drugačije su ogrlice u

Cetinskoj krajini. Tvore je dugi metalni lančić i povelik privjesak srcolikog oblika, zapravo spremnica svetačkih moći. Ovakav tip ogrlica, lančića s privjescima relikvijarima, križevima ili rospelima renesansni je prilog razvoja nakitnih oblika. Usvojen je i postao omiljen motiv katoličkih zemalja mediteranskog kulturnog kruga, pa i hrvatskog puka. Mnogobrojan je na Jadranskoj obali, ali ga nalazimo i u dinarskom nakitu posebno u gradu Sinju i u njegovoj okolici.

Nose se i ogrlice od nanizanih, nekoć staklenih, a kasnije i plastičnih zrnaca kakve su već tijekom 20. stoljeća nudili trgovci po sajmovima.

Naušnice su najmnogobrojnija i najrazvedenija vrsta nakita na čitavom hrvatskom prostoru. Dinarske su naušnice prema uobičajenom lokalnom nazivu vrste, *rečine* i donekle tipološki sukladne primorskim. Susreću se u arhetipu starohrvatskih naušnica. Tehnike filigrana i granulacije te lijevanja, su također istovrsne komponente primorskih i dinarskih naušnica, a razmimoilaze se u prostijim materijalima i robusnijoj izradi dinarskih naušnica. Kao i u arheološkim nalazima, osnovni tip je jednostavna ili tordirana karika oko koje se slažu i razvijaju različiti oblici filigranske lunete pokićene granulama, lijevani ili filigranski privjesci i mnogobrojne varijante.

Poslije naušnica **prstenja** su najmnogobrojniji i naraznovrsniji arheološki nalazi na starohrvatskim nekropolama, pa se očito održao kontinuitet jer ga nalazimo i u hrvatskoj pučkoj baštini. No u dinarskom području on nije toliko naglašen dio nakitnog inventara koliko u susjednom jadranskom nakitu.

NAKIT PANONSKOG PODRUČJA

Sjeverno od dinarskog planinskog područja prostire se široki ravničarski i plodni prostor sjeverne Hrvatske. Obuhvaća više regija koje uobičajeno određuju tokovi ključnih rijeka Kupe, Save, Drave i Dunava, a zovu se, slijedom od zapada prema istoku, Banija, Turopolje, Žumberak, Hrvatsko Zagorje, Međimurje, Hrvatska Posavina, Podravina, Moslavina i na krajnjem istoku Hrvatske Slavonija i Baranja. Unatoč mnoštva osobenih varijanti, njihova tradicijska baština ističe mnoštvo respektabilnih zajedničkih crta na kojima počiva pojam *panonske etnografske zone*.

U pučkom nakitu ovoga područja ne prepoznajemo puno srodnosti s nakitom **bjelobrdske kulture** udomaćene u Panonskoj nizini u razdoblju 10. do 12. stoljeća iako su, u prostoru međurječja Save i Drave, zabilježene radionice ovog rustičnog nakita od kovina. Možda je jedini trag česta uporaba tehnike lijevanja pri izradi naušnica. No, za građu nakita ovoga područja nije toliko isticajna uporaba kovina koliko mnoštvo šarenih ili jednobojnih vrpci, staklenih, sedefnih ili koraljnih zrnaca, perja, trepetljika, ogledalaca i umjetnog cvijeća. Nakit od ovih materijala komponiran je i rađen jednostavnom tehnikom nizanja i prišivanja u **samostalne nakitne predmete**, ali i apliciran na dijelovima nošnje u složenim kompozicijama ženskih oglavlja. Svojim živopisnim koloritom potiru u drugi plan malobrojne vrste kovinskog nakita rađenog od jeftinih srebrnih legura. Srebro i zlato primjenjuje se najčešće u nakitu od kovanog novca. I on je velikim dijelom rukotvorina seoskih žena rađen istim tehnikama nizanja i prišivanja, ali nikad u dinarskim oblicima gustih i teških frizova po odjeći, već u obliku samostalnih predmeta naušnica,

prsnih igla i ogrlica. Zlatnici i srebrnjaci su jedini oblika kićenja krupnim i robusnim kovinskim predmetima u ovom području. Drugih oblika teškog metalnog nakita nema. Sukladno tomu nema ni muškog nakita. Tek o izuzetno svečanim životnim prigodama poput vjenčanja, muškarci na prsa ili šešire zatiču i ističu skromnu svadbenu kiticu. Iako je ona sitni djelić raskošnog oglavlja njegove nevjeste, ima istu namjenu privlačenja nepoćudnih sila i njihovo odvratanje od tog izuzetno važnog životnog čina.

S razlogom više, tj. u cilju isticanja društveno i ekonomski stabilne obitelji, ženama se nakit udjeljuje neposredno pred udaju kao dio njene otpremnine. Kulminira na dan i pri samom obredu vjenčanja, kada se djevojačkim oglavljima dodaju i staleške oznake udanih žena. Takvi prijelazni, vremenski vrlo kratki, oblici **ženskih oglavlja** u panonskom području redom su čudnovato raskošne likovnosti. Složeni su u raznovrsne varijante dijadema, kruna ili vijenaca od gusto nanizanih ili prišivenih, međusobno isprepletenih vrpci, zrnaca perli, umjetnog cvijeća, stakalaca, ogledalaca i perja, dok niz leđa vise gusti trakovi kupovnih vrpce pričvršćenih na zatiljku. U spletovim složenih različitih kompozicija i vatrenih boja posebno se ističu ona oglavlja s dominantnom, tradicijski zaštitnom, crvenom bojom. Usporedimo li *parte* i *krune* posavskih žena s anemičnim bijelilom suvremenih nevjesta posve nam je jasna moć i snaga njihove magične privlačnosti kojom izvlači ženu iz sivila svakodnevice, bar na trenutak, u prvi plan

I u ovom području **naušnice** su uobičajeni ženski nakit. Njihov naziv podudara se sa standardnim književnim izrazom za ovu vrstu predmeta - *naušnice*. Najtipičnije su one u obliku sitnih običnih karičića, lijevanih pločica s privjescima ili one od gotovih novčića ili njegovih imitacija, koje su najviše nosile žene Slavonije. Posebno su značajne i one u obliku sitnih cvjetnih aranžmana baroknih stilskih odlika. Rađene su redom od srebra i njegovih slitina najčešće u tehnici lijevanja i cizeliranja. Česte su i one sastavljene od dva ili tri članka koji vise jedan o drugomu, a rađene su tehnikom srebrnog filigrana i granulacije. Posebno rado nose se u Baranji te imaju i poseban naziv *obočići*.

Uz oglavlja najsloženiji oblici i vrste kićenja nalaze se na ženskim grudima. Prema načinu izrade i nošenju to su vrste **vratnih ogrlica** rađenih jednostavnom tehnikom nizanja, ali koje svojim obilnim nizovima često prelaze u prsni nakit. U ovom području bilježimo brojne lokalne varijante prema vrsti materijala, boji i složenosti izrade, te prema statusnoj ili obrednoj primjerenosti predmeta. U zapadnim dijelovima ovoga područja nosile su "običnim" nedjeljama i manje svečanim prigodama jednostavnije ogrlice od jednog ili dva niza *struke*. Značajnijim blagdanskim danima stavljale su se mnogostruke ogrlice, i do šezdeset u nizu, od sedefa i koralja, ili jednobojne, te od obojenih ili šarenih staklenih zrnaca. Njihovim različitim slaganjem i povezivanjem dobivale su se voluminozne jednobojne ili šarene, uistinu vesele, ogrlice. Neprimjerene razdoblju adventa i korizme ili pak trećoj životnoj dobi žene, zamjenjuju se plavim, ljubičastim ili crnim staklenim zrcima, granatom i njegovim imitacijama. No, boja žalosti za pokojnikom bila su bijela staklena zrnca. Ogrlice od obrađenog ili neobrađenog koralja najviše se nose u Pokuplju, Posavini i okolici Zagreba, daleko od obalnoga djela Hrvatske gdje također postoji tradicija nošenja koraljnih ogrlica, ali i tradicija obrade domaćih koralja vađenih iz dubina Jadranskoga mora. Pretpostavlja se da je kićenje

koraljima postalo dio pučke tradicije sjeverozapadne Hrvatske tek u 18. stoljeću. Ogrlice od različitih zrnaca raznovrsno se nazivaju po širokom prostoru njihove upotrebe. Od vrlo asocijativnog naziva *zrnje* preko raznovrsnih varijanti naziva istog korijena *klaruž*, *klaruš*, *klaruši* ili *kragulj* do naziva *đund*.

Ali žene Pokuplja i Posavine uz ogrlice od zrnja nose i ogrlice od zlatnog i srebrnog novca. U istočnim dijelovima panonskog područja, Slavoniji i Baranji, češće se nose takve vrste ogrlica nego one od šarenog zrnja. Obično ih rade žene same, obametanjem i povezivanjem novca koncem, te njegovim prišivanjem na uže vrpce, svilene trobojnice i crni baršun, ili na širu tekstilnu podlogu. Vrlo slične dinarskom *đerdanu* ove ogrlice ovdje se nazivaju prema nazivu novca od kojeg su sačinjeni: *dukati*, *cvancige*, *škude* ili *novci*. Njihove podloge znaju se ukrašavati prišivanjem staklenih zrnaca ili zlatovezom. Novci mogu biti povezani i metalnim karičicama na kovinskom lančiću i kombinirani sa staklenim zrcima, koje se u tom slučaju umeće u metalne okvire, no takve su ogrlice rad posebnih majstora.

Jedinstvena pojava pravog **prsnog nakita** predstavlja predmet koji se nosi samo u Hrvatskom zagorju i selima jednog dijela Pokuplja. *Iglice* su vrst broša na čiju se iglu direktno nižu raznobojna staklena zrnca i sitne limene pločice, ili veći broj tankih žičica okićenih staklenim zrnjem. Takve iglice su u Hrvatskom Zagorju rad specijaliziranih majstora, a seljaci su ih kupovali u većim gradskim centrima. No u selima Pokuplja radile su ih, iglom i koncem, same žene aplicirajući zrnja i ogledalca u poseban oblik šarenog srca na podlozi od tvrdoga papira.

Kićenje ruku klasičnim oblicima vjenčanog prstenja i nakitom, izrađenog od kovina ili drugih materijala, bilo je nepoznato. Izuzetak od pravila su *narukve* ili *šticle*, vrst narukvica pletenih od vune i, opet, pokićenih sitnim staklenim zrnjem koje nose slavonske žene na svojim podlakticama. Ovaj detalj kićenja ruku, kao veliki dio panonskih i dinarskih predmeta nakitnog inventara, posebno onog rađenog u domaćoj radinosti trajno drži otvoreno pitanje i dvojbu što je oprema i kićenje ruha, a što od njih pripada pojmu nakita.

NAKIT JADRANSKOG PODRUČJA

Istočna strana Jadranskoga mora s vijencem razvedenih otoka uz njegovu obalu je područje blage mediteranske klime i mediteranskog kulturnog ozračja. Prostire se od Istre do južnih granica Dubrovačkog primorja, Konavala. Ovaj uski priobalni pojas s otocima, stiješnjen dinarskim planinama i burnom političkom prošlošću u svome neposrednim kopnenom zaleđu, tradicionalno je bio pomorskim vezama okrenut drugim stranama svijeta, osobito drugim kulturama Sredozemlja. Posredstvom mora iz onovremenih kulturnih središta, poput najbliže i najneposrednije Venecije, dopirala su recentna europska kulturna i umjetnička strujanja. Stilske osobine različitih umjetničkih razdoblja visoke europske kulture prevedeni u domaći umjetnički izraz postat će isticao dio spomeničke i tradicijske baštine ovoga područja više nego u drugim dijelovima Hrvatske.

Vjerojatno je na podlozi antičke i ranosrednjovjekovne izrade finog nakita od kovina (na koju se oslanjao i starohrvatski nakit u zaleđu primorskih

gradova) ovo područje doseglo i održavalo vrlo suptilne oblike nakita. Nosilo se manje nakita nego u panonskom i posebno dinarskom području, ali je rađen od skupocjenijih materijala i sa više obrtničko - umjetničke vještine. Uz uporabu, često pozlaćenog, srebra i bronce najzastupljeniji je zlatni nakit. Predmeti od zlata, izvedeni tehnikom filigrana i granulacije, najčešće su pokićeni biserima, koraljima ili sedefom, a one u tehnici lijevanja krase umetnuti biseri, drago i poludrago kamenje, ili ukrasi izvedeni cizeliranjem i emajlom.

U ovom području nema nakita neposredno vezanog uz nošnju i vrlo rijetko se nakit izrađuje u domaćoj kućnoj radinosti. Jadranski narodni nakitni inventar u cijelosti su **samostalni predmeti** rađeni u domaćim radionicama gradskih centara duž Jadranske obale: Rijeci, Zadru, Šibeniku, Trogiru, Splitu i Dubrovniku. Takav nakit nije više anonimni rad već nosi oznaku majstora zlatara, njegove inicijale na unutrašnjosti predmeta. Isto značajno i jednako vrijedno potpisima drugih likovnih umjetnika *punce* ističu svijest i odgovornost za kvalitetu izrade ovih predmeta. Unutar zadanih vrsta i tipova, pojedini predmeti često iskaču iz šablona obrtničke izrade u umjetnički osmišljene i doručene predmete.

Zbog svega toga teško prepoznamo pučke attribute ovoga nakita. No, ispod profinjene izrade i stilske raznolikosti, kriju se ustaljene norme i tradicijsko baštinstvo vrste i oblika nakitnih predmeta, prenošenih s koljeno na koljeno, isto kao i na drugim hrvatskim prostorima.

I u ovom području djevojke stiču nakit kao dio obilježja njene zrelosti za udaju. U očuvanim tragovima nevjestinskih vijenaca ili dijadema, složenih također od šarenih vrpca, umjetnog cvijeća, različitog zrnja i perja, naziru se ista zaštitno- magijska značenja i obilježja posebnosti svečanog trenutka. No, i obična crvena vrpca, isprepletene u vijencu složenom od pletenica na glavi mladih djevojaka, svakodnevno ih čuva od zlih sila i uroka.

Među ukrasima **oglavlja** posebno se ističe široko rasprostranjena upotreba igala ukosnica, *špijoda*, različitih oblika i tehnika izrade. Mogu biti istovrsne dinarskim iglama, okruglih glavica izrađenih tehnikom filigrana i granulacije, samo izvedene u zlatu ili one kojima je zrno od murano stakla. Ima ih i lijevanih, plošnih, međutim, najekskluzivniji primjer igle ukosnice nosile su pućanke Splita i Kaštela. To je igla baroknih oblika sačinjena od više razvedenih tordiranih zlatnih žica ukrašenih na vrhu filigranom, granulacijom i biserima. Poseban joj je i naziv, *tremamat*, a zatiče se direktno u kosu ili preko laganog čipkastog vela - *blonde*.

Istim baroknim stilskim obrisima pripadaju i veliki broj naušnica ovoga područja izrađenih bilo u istoj tehnici filigrana i granulacije, bilo lijevanjem. Duž čitavog područja zatičemo raznolike njihove oblike, od jednostavnih sitnih karičica do krupnih primjeraka složenih u raskošne cvijetne motive. Kroz privrženost određenog kraja ili mjesta određenom obliku, isprofilirale su se lokalne varijante s lokalnim nazivima naušnica. Tako je sjeverno Hrvatsko primorje s Rijekom kao centrom njihove izrade afirmiralo naušnice u obliku protome crnca, koje se zovu *mori ili morčići*. Za Dubrovnik i njegovoj okolicu prepoznatljive su naušnice *fjočice* u obliku dekorativnog čvora filigranske izrade, a za Split naušnice zvane *rećine na kaštilac* i one *na tri botuna* rađene filigranom, gustim granulama i sitnim biserima na osnovnoj osi karičice. Ima i *rećina* s jednim ili više privjesaka kao što su naušnice *na*

pirulu na otoku Pagu ili *rećini* s otoka Zlarina izvedene lijevanjem i cizeliranjem i pokićene domaćim koraljima. Vrlo je teško opisati i osnovne tipove naušnica, a posebno sve njihove varijante izvedene u siromašnijim i bogatijim obradama u kojima ima onih koje uz zlato i bisere krasi i drago kamenje.

Poprsje žena Jadrana rese raznovrsne ogrlice. Najčešće su one u obliku zlatnih tankih i dugih lančića s križem, raspelom ili medaljonom kao privjescima ili one s krupnim filigranskim zlatnim zrnjem nanizanim na deblju nit konca. Ovaj potonji tip ogrlice, koji se najduže održao u južnoj Dalmaciji pod nazivom *peružini*, stariji je oblik ogrlice nego što su to, s renesansom uvedeni lančići od sitnih minucioznih karičica. Isti tip ogrlice pronađene u starohrvatskoj nekropoli u Trilju datiran je u daleko 8. stoljeće. No i ogrlice od lančića vrlo brzo su postale dio tradicije bogatih pučanki Jadrana. I po nekoliko metara dugi, ovi lančići, zvani *korduni* u značenju vrpce, obmatali su se više puta oko vrata. S dodatkom krupnih, zlatnih filigranski izrađenih križeva, često s umetnutim sedefom u sredini raspela i pokićenih biserima, uistinu su primjerci do savršenstva izrađenog nakita. Uz zlatne ogrlice često su se nosile i ogrlice od samih koralja ili koralja u kombinaciji s zlatom. Centar izrade koraljnog nakita je bio i do danas ostao otok Zlarin.

Uz ogrlice prsa žene krase broševi i ukrasne igle. Usklađeni s drugim nakitnim vrstama uobičajeno su rađeni tehnikom filigrana i granulacije i pokićeni biserima. No ima i onih broševa, *puntapeta* koji su secesijskih oblika kasnog 19. i početka 20. stoljeća. Među brojnim prsnim iglama, koje mogu biti i okruglih filigranskih glava poput onih igli za oglavlje (nešto sitnije), posebno se ističu one kojima je glava izvedena u obliku stiliziranog cvijeta. Najraskošnijim iglama ovog tipa umetnuto je drago kamenje u jezgri cvijeta, a laticice su pokićene biserima. Posebno je često nalazimo kao dio pučkog nakita Splita pod nazivom *špila*.

Uz naušnice, prstenje je najraznolikija vrsta nakita na Jadranskoj obali. Različiti tipovi rađeni su različitim tehnikama i nose različite nazive. Uobičajeni vjenčani prsten koji razmjenjuju mladenci pri činu vjenčanja, oblika lijevane karike, zove se *vera* ili *biša*. Onim proširenim u kvadratne ili ovalne glatke ploče, *pločašima*, graviranjem ili tehnikom kalupa uneseni su različiti motivi, najčešće Kristovi inicijali ili monogrami vlasnika. Vrlo su im slična prstenja s gemom. No, umjesto zlatne ploče oni imaju umetnut poludragulj, uobičajeno karneol s udubljenim figuralnim motivima. Prstenje rađenom tehnikom lijevanja ukrašava se umetanjem i drugih materijala, pa su pokićeni biserima, dijamantima ili koraljima.

Ono rađeno u tehnici filigrana i granulacije, u odnosu na druge nakitne predmete, je rjeđe. Rađeni su također u kombinaciji sa sitnim biserjem, a posebno su atraktivni oni pokićeni gustom granulacijom, zvani *prošenjače*.

Ekskluzivan prilog pučkom identitetu nakita ovoga područja, koji je zapravo potpuno sukladan građanskim oblicima, predstavlja vrst krupnog srebrnog ili pozlaćenog *noža ili britve* koja visi o dugom, također krupnom, lančiću. Obješen o struk domaćice nekad je bio pribor za rezanje kruha. No, s vremenom je postao ukrasni predmet i statusni simbol udate žene, odnosno domaćice kuće.

Kao i u panonskom prostoru, i na Jadranu nakit pripada svijetu ženskih predmeta. Izuzetak koji potvrđuje pravilo je nošenje jedne naušnice,

sitne granulirane karičice, koju nose muškarci gotovo duž čitave Jadranske obale. Iz različitih tumačenja njenog značenja najsuvislije je ono koje ističe autoritet pojedinca unutar uže, društvene ili obiteljske, zajednice.

Literatura

Gamulin, Jelena: *Narodni nakit (iz muzejske zbirke)*, Etnografski muzej, Split, 1986

Jelovina, Dušan: *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine*, Čakavski sabor, Split, 1976

Mladenka u hrvatskim svadbenim tradicijama, Etnografski muzej-Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 1996

Pantelić, Nikola: *Narodna umetnost Jugoslavije*, Beograd, 1984

Petrović, Đurđica i Prošić-Dvornić, Mirjana: *Narodna umetnost*, Beograd-Zagreb-Mostar, 1983

Vrtovec, Ivanka: *Narodni nakit Hrvatske*, Grafički zavod Hrvatske - Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985

JEWELRY IN POPULAR CULTURE AND TRADITION

(Summary)

The stylistic features and the quality of artistic expression of particular items have primarily been determined by contemporary comprehension and by giving emphasis to the fine art features of jewelry of different shapes, materials and craftsmanship techniques. Such an approach to jewelry as to an applied art often conceals its inherent, and today almost forgotten, meanings. It is even more important to point out that the fascination with gold as a material, as well as with some highly artistic and aesthetic achievements of the world's and national heritages, seems to overshadow the folk jewelry that is not at all less attractive nor less important. The usage of the terms jewelry and folk jewelry leads to the classification of the items, that are actually the same, into the classes of "high culture" and the so-called "parallel history of culture". However, although material popular heritage, which also implies jewelry, sometimes imitates, preserves and conveys through generations stylistic forms of "high culture", it is not a mere copy of a unique original. If we join the aesthetic and artistic dimensions of jewelry with those of other humanities, the picture showing differences between the terms jewelry and folk jewelry becomes clearer.